

Žarko Muljačić

KAKO JE A. FORTIS PRIPREMAO ZA DRUGO FRANCUSKO
IZDANJE »PUTA U DALMACIJU« NOVO POGLAVLJE O
DUBROVNIKU

Došavši u zrele godine Alberto Fortis (1741—1803) je namjeravao sabrati u dvjema knjigama na francuskom jeziku rezultate svojih mnogobrojnih znanstvenih putovanja po Italiji i po Dalmaciji i okolnim zemljama. Dva su ga razloga na to poticala. S jedne strane želio se pred francuskom kulturnom javnosti afirmirati kako bi — kad dođe za to pogodan čas — dobio u oslobođenoj Italiji priznanje za svoj rad (i za svoj frankofilski stav), što mu je, kao siromašnom strancu u Parizu, gdje je, s jednim prekidom, boravio od 1796. do 1801, bilo i te kako važno. S druge strane htio je obrazovanim interesentima pružiti u dotjeranoj formi znanstveno gradivo, do kojega bi inače, pogotovo ako nisu bili Talijani, sami vrlo teško mogli doći: najveći dio, naime, Fortisovih napisa bio je tiskan u raznim teško dostupnim publikacijama¹ a malobrojne naslove koji su bili izašli u formi knjige, ponekad i u prijevodu, trebalo je dotjerati u skladu s najnovijim stanjem u znanosti.

Prva knjiga, u kojoj je obradio, na žalost kompozicijski neujednačeno, znatne dijelove Sjeverne Italije (s komparativnim ekskursima u razne bliže i dalje zemlje²) s geološkog ili, kako se

¹ G. Vedova, *Biografia degli scrittori padovani*, I, Padova 832, str. 408—422, donosi nepotpunu bibliografiju od svega 39 naslova.

² *Mémoires pour servir à l'histoire naturelle et principalement à l'oryctographie de l'Italie, et des pays adjacens; par Albert Fortis, un des XL de la Société italienne, membre pensionnaire de l'Académie des sciences de Padoue, de la Société royale de Londres, de la Société patriotique de Milan, de l'Institut de Bologne, des Curieux de la Nature, des Académies de Naples, de Lund, de Sienne, de Mantoue, d'Udine, de Vicence, de Spalato, etc., Tome Premier*. A Paris, chez J. J. Fuchs, libraire, rue des Mathurins, Saint Jacques, N° 334, L'An X (1802), pp. II—400; *Tome Second*, ib., pp. 362+ Planches V. Zanimljivo je da se tu, u skladu s austrijskom novom teritorijalnom raspodjelom, sjeverni dalmatinski otoci označavaju kao dijelovi banske Hrvatske. Usp. »Loparo en Croatie« (II, 99), »Je n'ai trouvé cette espèce que dans les plus basses couches des îles de Veglia, de Pago et d'Arbe en Croatie« (II, 106) i dr.

onda govorilo, s oriktografskog stanovišta, bila je u tisku kad ga je u drugoj polovici 1801. Napoleon Bonaparte, u svojstvu Prvog Konzula, dao imenovati za upravitelja Biblioteke nacionalnog »Istituto Italiano di Scienze, Lettere e Arti«, sa sjedištem u Bologni.³

Druga knjiga trebalo je, po svemu sudeći, da sadrži svestrani opis Dalmacije, u njezinim ondašnjim, postkampoformijskim administrativnim granicama, barem što se njezine sjeverne granice tiče. Ta knjiga ne bi, dakle, bila, što se sadržaja tiče, kopija Fortisove knjige *Travels into Dalmatia*, koja sadrži, s ponekim skraćanjem i s po kojom kratkom dopunom, obje u talijanskom originalnom izdanju pojedinačno tiskane Fortisove knjige, naime »Zapažanja o Cresu i Lošinju« i »Put u Dalmaciju«, i dva teksta, čiji talijanski izvornik nije nikad tiskan, tj. tzv. »Apendiks«,⁴ tj. tri znanstvena pisma o Hrvatskom primorju od Brseča u Istri do Lukova Sugarja na Velebitskom kanalu, o otocima Krku i Pagu, na kojim je mjestima Fortis boravio, i o Lici, o kojoj je ponešto saznao iz druge ruke, i napis *Concerning the Island of Pago*, tj. još jedan, dosad neuočen prikaz otoka Paga⁵ iz god. 1774.⁶

Da je rukopis pripremanog novog francuskog izdanja postojao tridesetih godina prošlog stoljeća, tvrdi Fortisov biograf G. Ve-

³ Navodeći *Mémoires* kao najvažnije njegovo djelo, Vedova dodaje: »Quest'Opera, che servì a vie più diffondere il suo nome, lo fece conoscere a quel Grande che i destini allora reggeva d'un vasto impero. Questi, non contento d'averlo chiamato a Custode della biblioteca dell'Istituto delle scienze in Bologna, tra i primi lo elesse a membro dell'Istituto Nazionale Italiano«, *op. cit.*, str. 413—414. Kako Bonaparte nije u to doba bio još izabran za predsjednika Talijanske Republike (koja je osnovana tek 1802), to je francuski ministar pri Cisalpinskoj Republici u Milanu Pétiot po nalogu iz Pariza zatražio od cisalpinske vlade da imenuje Fortisa na to mjesto. Usp. pismo Fortisova prijatelja Carla Amoretija (Milano, 17. 8. 1801) Fortisu u Pariz (*Istituto Lombardo di Scienze, Lettere e Arti*, C. Amoretti, *Oggetti vari*, sez. XXVIII, 1801, nr. 5).

⁴ Usp. Ž. Muljačić, »Nepoznati podaci o našim ljudima i krajevima u »Apendiksu« Fortisova djela *Travels into Dalmatia*, London 1778«, *Radovi Centra JAZU u Zadru*, XXII—XXIII, Zadar 1976, str. 97—110.

⁵ Usp. *Travels into Dalmatia...*, London 1778, str. 499—508. To novo poglavlje o Pagu nije izbjeglo R. Maixneru, usp. »Fortisovo putovanje po Hrvatskom Primorju«, *Hrvatsko kolo* V, 1952, 3, str. 171—176, pos. str. 171. Budući da se taj tekst nalazi situiran nakon »A Letter to John Symonds«, kojim završava prijevod Fortisove knjige *Saggio d'osservazioni sopra l'Isola di Cherso ed Osero*, In Venezia MDCCLXXI. Presso Gaspare Storti, alla Fortezza, Maixner je pomišljao na neko drugo talijansko izdanje *Saggia* iako priznaje (bilj. 3) da ga nije vidio. Držimo da drugog talijanskog izdanja te knjige nije Fortis nikad izdao. Zašto je Fortis to poglavlje situirao između kraja prijevoda prve monografije i početka »Apendiksa« umjesto da ga inkorporira u »Apendiks« gdje se, na str. 527—531, mnogo kraće opisuje Pag, nije poznato.

⁶ »The most considerable product of the island is salt. In the year 1774, when I was there, they made eight hundred thousand Venetian Stavo's, ib., str. 502.

dova,⁷ koji ga je vidio kod tadašnjeg vlasnika prof. Tommasa Catulla.⁸ Danas se tome rukopisu zagubio svaki trag, kako nam ljubazno javlja prof. Jolanda Marchiori.⁹ Fortis je na kraju tog izdanja možda kanio tiskati jedan tekst, koji s njegovim putovanjima nema mnogo izravne veze, tj. zapažanja francuskog liječnika J. B. de Faya iz Ukrajine,¹⁰ ali je vjerojatnije da je taj tuđi rukopis dospio, u vrijeme dok je Fortis spremao novo izdanje svog putopisa, među njegove materijale kako bi djelomično bio citiran.¹¹

Iz nekih pismenih izjava iz tih godina proizlazi da je Fortis namjeravao uključiti u to novo izdanje »Putu u Dalmaciju« i novo poglavlje o Dubrovačkoj Republici,¹² što mu u engleskom

⁷ G. Vedova, *op. cit.*, str. 416—417, bilj. 2.: »Tengo sott'occhio un prezioso autografo di quest'opera del Fortis (misli na *Viaggio in Dalmazia*, op. Ž. M.), scritto in lingua francese. Il chiarissimo professore dott. Tommaso Catullo, che ne lo possiede, mi fece avvertito che in esso codice vi si leggono molte cose che cercherebbono invano nella stampa; oltre a ciò, devesi aver riguardo ad una serie di osservazioni dell tutto inedite, che vedonsi in fine di quello, nel medesimo idioma, scritte dal sig. de Fay, e portano in fronte questo titolo: *Observations faites en Ukraïne sur divers sujets d'art, métiers, histoire naturelle, médecine, etc. an. 1761*«.

⁸ Prof. Catullo predavao je u Padovi prirodne znanosti, bio je i rektor. Sve svoje spise ostavio je oporučno Sveuč. biblioteci u Padovi. Umro je 1869. Usp. G. Dal Piaz, »Catullo, Antonio Tommaso«, *Enciclopedia Italiana*, IX, str. 480.

⁹ Prof. J. Marchiori mi je to javila 28. travnja 1977, nakon razgovora s gđom Dr. Govi, direktoricom Sveuč. biblioteke u Padovi, koja je pregledala ostavštinu Catullo.

¹⁰ Jedan prijepis de Fayovih zapažanja bio je vlasništvo Fortisova mecena Johna Strangea. Poslije njegove smrti dospio je u *The British Library, London, Add. Ms. 19.309*, ff. 186—209; *Fragments des annotations de mon deffunct ami Mons. Du Fay*, ff. 202—209. Među ostalim papirima sačuvao se i putopis od Vrhlike do Idrije (*Voyage d'Uberlago à Hydria*, ff. 197—202).

¹¹ G. Vedova, *op. cit.*, str. 417, nastavlja: »Nel fine di queste osservazioni sta scritto di pugno del Fortis la seguente memoria: Ce Journal d'observations doit rentrer parmi les papiers de M. Jean-Baptiste de Fay parisien, docteur en médecine, correspondant de l'Académie des sciences etc. Mort à Vénise le 15me Septembre 1770, à 1 h. d'Italie, d'une apoplexie bilieuse, entre les bras d'Albert Fortis son ami, à l'âge de 44 ans. O mon cher du Fay, je te pleurerai toujours!«.

¹² *Historijski arhiv u Dubrovniku. Arhiv obitelji Bizzarro*. Pisma Toma Krše-Chersa Ivanu Bizzarru iz Dubrovnika u Veneciju, br. 11 (11. prosinca 1801): »Voi mi dite che il celebre Fortis pensa di dare alla stampa in Francese li suoi viaggi in Dalmazia con aggiunte concernenti Ragusa. Voi potete associarmivi per una copia«; br. 11b (10. veljače 1802): »Nelle carte qui annesso troverete una lettera di Amaltheo a Nascimbene Nascimbene che è interessante perchè getta molto lume sulle cose di Ragusa dal 1500 in poi, e che mi è sembrata degna d'esservi mandata, acciò la comuniciate al signor Fortis. Essa è stampata nella »Idea del Segretario« del signor Zucchi, parte 4—a a carte 21, Venezia appresso Dusinelli 1614. In questa neppure sono mentovati quei tre letterati. Resta che vi preghi

izdanju nije bilo moguće, jer tada (1778) nije još bio posjetio Dubrovnik¹³ a poznato je da je Fortis u načelu pisao samo o onome što je osobno vidio.¹⁴ Vjerojatno bi, kao komparativni materijal, u to novo izdanje bio ubacio i podatke o susjednim zemljama koje je nakon tiskanja »*Viaggio in Dalmazia*«, odnosno nakon davanja u tisak »*Travels into Dalmatia*« posjetio, npr. o Sloveniji (koje je zapadni dio s Ljubljanom posjetio 1777. god.),¹⁵ o Boki Kotorskoj (koju je posjetio na brzinu 1780. god. nakon jednog katastrofalnog potresa),¹⁶ o Istri (u kojoj je boravio 1765, 1770, 1771, 1777. i 1791, ali o kojoj — iz nepoznatih razloga — skoro ništa nije objavio)¹⁷ i o otocima Krku, Cresu, Lošinj, Rabu i Pagu koje 1802. smatra dijelom Hrvatske (locira ih naime »*en Croatie*«).

Naši ljudi, s kojima je Fortis bio u pismenoj vezi i od kojih je tražio podatke o dubrovačkoj književnoj i kulturnoj povijesti, uz podatke druge prirode o političkim prilikama u dubrovačkom zaleđu i na Levantu, znali su razlikovati Fortisa znanstvenika od

a dare a nome vostro questa cognizione e le altre che procurerò di rintracciare sul proposito. Vi consiglierai ancora a pregare il signor Fortis à non nominarvi tra quelli che lo avranno fornito d'informazioni sulle cose che narra, perché non abbiate ad incontrare malevolenze con persone, alle quali forse qualche sua osservazione potrebbe dispiacere. Nel caso vostro io farei così. Prendete il mio consiglio per quello che vale. U Fortisovim pismima Mariji Đurđević-Bunić (Giorgi-Bona), koja je pok. J. Ravlić priredio za tisak u JAZU, nalaze se aluzije o poglavlju u Dubrovniku u pismu br. 17. od 12.10.1800. i br. 18. od 25. 6. 1801. Kopajući po konfisciranim knjigama, iz kojih je trebalo izdvojiti one znanstvenog sadržaja za biblioteku Instituta u Bologni, Fortis je sigurno našao i poneko djelo tiskano od Dubrovčana ili o Dubrovniku. O »*Elektri*« Dinka Žlatarića (Venezia, 1597, Aldo), koju je 4. 8. 1803. darovao Antunu Sorkočeviću (i koja je kasnije dospjela u Biblioteku JAZU u Zagrebu) usp. R. Maixner, »O Fortisu kao francuskom piscu«, *Analisi Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, II*, Dubrovnik 1953, str. 312.

¹³ Posjetit će ga prvi put u prosincu 1779. god.

¹⁴ Usp. *Viaggio in Dalmazia, I*, str. 41: »Io non posso per ora renderle conto di ciò, che vi si osservi, non avendoli visitati« (misli na Karin i Nadin, op. ž. M.).

¹⁵ Usp. Ž. Muljačić, »Putovanje Alberta Fortisa u Ljubljanu«, *Linguistica, XV*, Ljubljana 1975, str. 101—108. Naknadno sam ustanovio da to putovanje, za koje sam držao da je obavljeno u 1776, treba datirati u 1777. U nedavno otkrivenom pismu Giangiolamu Carliju, tajniku *Accademia Virgilitana* u Mantovi (Venezia, 2. travnja 1777), Fortis izričito kaže da se upravo vratio iz Ljubljane i opisuje svoj put gotovo doslovno onako kako ga je prikazao u članku tiskanom 1778. god. Usp. *Accademia Virgilitana, Mantova, Lettere di A. Fortis*, nr. 4,

¹⁶ Usp. Ž. Muljačić, »Boravak Alberta Fortisa u Boki Kotorskoj«, *Boka, 8*, Herceg-Novi 1976, str. 287—290.

¹⁷ Usp. Ž. Muljačić, »Putovanja A. Fortisa u Istru«, *Radovi Centra JAZU u Zadru, XXV*, Zadar 1978 (u tisku).

Fortisa političkog radnika i »francuskog čovjeka« pa su mu rado slali tražene znanstvene podatke moleći ga ponekad da njihova imena drži u tajnosti,¹⁸ kako ih ne bi »kompromitirao«.

U čemu se od prvog francuskog prijevoda i od talijanskog izvornika imalo razlikovati novo francusko izdanje »Putu u Dalmaciju« i što je Fortis *kanio* reći o Dubrovniku u tom novom izdanju, teško je reći, jer se rukopis izgubio, a G. Vedova, koji ga je vidio, kaže o njemu samo par općenitih riječi. Ali, budući da je Fortis, kako smo u proteklom desetljeću više puta pokazali, već bio objavio neke kraće radove o Dubrovniku ili neke usputne podatke o Dubrovniku,¹⁹ neka nam bude dopušteno, sa svim dužnim rezervama koje su nužne u ovakvim problemama,²⁰ pretpostaviti što je Fortis *mogao* o Dubrovniku i o tzv. »Dubrovačkoj Dalmaciji« kazati, čime ne mislimo ništa prejudicirati u vezi sa stanjem dovršenosti tog novog poglavlja, na kome je Fortis osobito intenzivno radio u toku posljednjih dviju godina života, tj. nakon što se preselio iz Pariza u Bolonju, gdje su ga nova dužnost i političke funkcije veoma mnogo okupirale i gdje ga ni zdravlje nije više dobro služilo.²¹

Sretna okolnost je htjela da su se, i pored ratnih pustošenja, u *Biblioteca Universitaria* u Bologni, koja nastavlja tradicije one *Biblioteca dell'Istituto Italiano*, u kojoj je Fortis bio direktor, sačuvala neke Fortisove knjige i u njima vlastoručne marginalije, koje su osobito zanimljive u dva slučaja:

a) kad su autokritički zapisane u Fortisovim mladenačkim djelima,²²

¹⁸ V. gore bilj. 12. Usp. Ž. Muljačić, »Iz korespondencije Alberta Fortisa«, *Grada za povijest književnosti hrvatske* 23, Zagreb 1952, str. 91, 124—126. Podatak u pismu I. Bizzarru od 10. 2. 1803. osobito je važan: »Non so più che si faccia a Ragusa, so che prendo ricordo di quanto mi passa per le mani, e interessa la storia letteraria di quel caro paese«.

¹⁹ Usp. Ž. Muljačić, »Jedan članak A. Fortisa u vezi s Dubrovnikom«, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, XXXIV, 1968, 1—2, str. 82—89; Id., »Dubrovačke teme u dvjema Fortisovim knjigama«, *Radovi. Filozofski fakultet u Zadru*, 8, Zadar 1970, str. 187—197; Id., »Su alcuni scritti sconosciuti di A. Fortis pubblicati a Brunswick (1790—1792)«, *GSLI*, vol. CLIV, fasc. 486, 1977, str. 261—266.

²⁰ Dakle, ne samo što je *mogao* nego što je *smio* reći.

²¹ *Biblioteca Universitaria, Bologna, Carteggi, ad vocem, Lettere a Pompilio Pozzetti, Ms. 2087*, p. 13 (»un vecchiaccio sgangherato qual poi son io«).

²² Npr. na primjerku *Saggio d'osservazioni sopra l'Isola di Cherso ed Osero*, Venezia 1771 (koji mu je darovao, jer svoj nije ponio u Pariz, francuski učenjak Auguste Guinement de Keralio (1715—1805), sad u *Biblioteca Universitaria, Bologna*, čitamo na naslovnoj strani i na praznom listu iza nje Fortisove autokritičke primjedbe. Također i na mnogim stranama u marginama. Za Dubrovnik je zanimljiva polemika sa S. Slade Dolčijem (str. 52).

b) kad se nalaze u knjigama koje se tiču Dubrovnika.²³

U nastavku ćemo prikazati ukratko historijat Fortisovih veza s Dubrovčanima i Dubrovnikom, koje su mnogo starije nego što bi se moglo misliti na osnovi datuma prvog Fortisova posjeta Gradu (1779)²⁴ i prvog Fortisova tiskanog napisa koji je isključivo u vezi s jednom dubrovačkom temom (1781).²⁵ Jer, već za vrijeme svog studija u Rimu, u jesen 1766. god., Fortis se upoznao s Benom Stojkovićem-Stayem koji mu je i kasnije bio sklon,²⁶ s jednim nje-

²³ U Bologni se čuvaju i: *Lettere geografico-fisiche sopra la Calabria, e la Puglia*, Napoli MDCCLXXXIV. Na naslovnoj strani Fortis je pribilježio: »Tre soli esemplari esistono di queste lettere, ch'io avea condannate a non veder la luce, ma che su d'uno dei tre furono tradotte, e stampate a Lipsia in lingua Tedesca«. *Commentariolus L. Cervarii Tuberonis*, ponovno tiskan 1790. u Dubrovniku brigom M. Sorkočevića (v. »Dodatak«), također u Bologni, sadrži brojne Fortisove marginalije na latinskom jeziku, npr.: 1. str. 7. Fortis kritizira Tuberona što *Burnum* locira kod Epidaura; 2. Fortis se ne slaže da su slavenski i bosanski dva jezika: »Una atque eadem est lingua ambibus populis, nisi quod Bossinatium idiomati plurimum Turcica vocabula adiuncta sunt ex eo quod a Turcis tertio jam labente saeculo dominantur« (str. 8); 3., str. 9, Predlaže za *Posterna* »Pustijerna« etimologiju *pod+strane* »ad regionem«; 4., ib., »Absurde Cervarius Slovinos, et Gothos ceu unam eandemque gentem indicabat«; 5., str. 15, polemizira u vezi s toponimom *Brgat* i s tvrdnjom o opsadi Dubrovnika; 6., str. 60, u vezi s opisom Gruža: »Hic Gallicis quibusdam navibus statio decernenda erat anno Rp. VII. bello contra austriacam Domum recrudescente. Eo modo Italiae, acque ac Corciraec consultum (?) esset«; 7., str. 64, vijest o provali pljačkaša u Dubrovnik poslije potresa komentira francuski: »On ne reconnaitrait pas à ce portrait les païsans du petit Etat de Rhaguse. Un siecle de plus de bon gouvernement les a bien changés en mieux. Il est très rare d'y entendre parler de vols et de crimes; c'est le peuple le plus doux, plus laborieux, plus industrieux qui existe depuis Trieste jusqu'aux Dardanelles le long de litoral Istrien, Dalmatien, épirotique, et grec«; 8., str. 80. Fortis ispravlja Sorkočevića: M. Sović je osorski a ne rapski arcidakon: »Auserensis non Arbensis Archidiaconus fuit dum viveret Matthaeus Sovichius, amicitia mihi conjunctissimus, quique primis me Illyricis literis erudit. Vide quae de eo lugens annotavi meo in *Itinere per Dalmatiam*, vol. I, p.90, ne prorsus dilaberetur de Slavicis literis meritissimi viri memoria«.

²⁴ Ž. Muljačić, »Iz korespondencije A. Fortisa«, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, 23, Zagreb 1952, ubuduće skraćeno »Grada 23«, str. 71. d.

²⁵ A. Fortis, »Lettera del Sig. Ab. Fortis alla compilatrice del Giornale«, *Giornale Enciclopedico*, Vicenza 1781, 3, str. 33–41. Članak smo ponovno tiskali s komentarom, usp. Ž. Muljačić, »Jedan članak...«, cit. u bilj. 19.

²⁶ *Biblioteca del Civico Museo Correr, Venezia, Mss. Correr 1434, Lettere di A. Fortis a G. Vio*, Nr. 10 (Rim, 28. 10. 1766). Fortis će 1. studenoga biti na ručku kod mletačkog diplomata Farsettija »coll'Ab. Cecchetti, e Mons. Stay«. Fortis će tu čitati sinopsis svoje »Geološke poeme«. Kako je Stojković završio poemu o osnovama Newtonove filozofije, za koju sad Bošković piše bilješke, to se Fortis nada interesu.

govim bratom²⁷ i s Rajmundom Kunićem²⁸ a možda je i prije toga čuo za Ruđera Boškovića, koji tada doduše nije živio u Rimu, ali o čijim se planovima govorilo po rimskim salonima i učenim sijelima.²⁹

U rodnoj Padovi i u obližnjoj Veneciji, gdje su dubrovački trgovci i intelektualci često navraćali, Fortis je sigurno već u mlađim godinama upoznao nekog Dubrovčanina.³⁰

Jedan mu je Dubrovčanin, koji je maliciozno kritizirao njegovu knjigu o Crecu i Lošinj, ostao dugo u lošoj uspomeni. To je bio Sebastijan Slade Dolči,³¹ koji je, braneći vlastite, fantastične etimologije starih naziva Cresa (CREPSA) i Krka (CURICTA) od Fortisovih (opravdanih) zamjerki, u stvari napao Fortisovo slobodoumlje.

Malo je poznato da je Fortis, raspravljajući o tada mletačkoj Dalmaciji u svom »*Viaggio in Dalmazia*«, pokušao skromno i nenametljivo dati svoj prilog u onovremenim diskusijama kakav treba da bude suvremeni »općeilirski« jezik³² i da je tom prilikom,

²⁷ *Biblioteca civica »A. Mai«, Bergamo, raccolta Serassi 66 R 9 (9)*, posjeduje Fortisovo pismo (Venezia, 5. 10. 1771) nepoznatoj osobi u Rimu, koju Fortis moli da mu pomogne kako bi legalno smio napustiti augustinski red. F. se nada da će ga Mons. Stay pomoći. Na kraju pozdravlja »due dottissimi fratelli Stay«, tj. Bena i Krsta. Treći brat Frano (o kome vidi: M. Sorgo, *Elogio dell'abate Francesco Stay, Ragusa 1793*) živio je u Veneciji kod rođaka Trajana Lalića do svoje smrti (1793). Usp. R. Maixner, »O Akademiji Miha Sorkočevića«, *Grada za povijest književnosti hrvatske* 23, Zagreb 1952, str. 57.

²⁸ Fortis koji Kunićevo ime spominje s poštovanjem i piše obično s »K« (*Kunich*) upoznao ga je sigurno 1766—67. za vrijeme boravka u Rimu, kad i braću Stay, iako o tome nisam našao izričitih dokaza u korespondenciji iz onog doba. O Kuniću v. cit. članak u »*Giornale Enciclopedico*«, 1781, nr. 3.

²⁹ G. Torcellan, »A. Fortis«, u: F. Venturi, *Illuministi italiani, VII. La letteratura italiana. Storia e testi, vol. 46*, Milano—Napoli 1975, str. 364: »Il viaggio del padre Boscovich non dovrebbe svanire. Quel dotto padre ama moltissimo i passaggi di Venere, e ne à dato prova col viaggio di Costantinopoli: ma ama moltopiù a togliersi da' piedi ai suoi religiosi che, per quanto dice la storia letteraria scandalosa, l'odiano e l'inquietano continuamente« (Fortisovo pismo iz Rima G. Viju, 23. 11. 1766; Fortis aludira na vijesti da se R. Bošković, tada sveuč. profesor u Paviji, sprema u Kaliforniju da odatle promatra Veneru).

³⁰ M. Sorkočević boravio je u Italiji u više navrata, od toga dugo u Mlecima (1776—1779), po diplomatskom poslu, pa je najkasnije tada upoznao A. Fortisa, usp. Ž. Muļjačić, »Miho Sorkočević i talijanski prosvjetitelji«, *Prilozi za knjiž., jezik, ist. i folklor*, 28, 1962, 3—4, str. 243—253. U Arhivu JAZU u Zagrebu ima 7 Fortisovih pisama Mih. Prvo je od 7. I. 1776. iz Venecije u Bolognu.

³¹ Usp. M. Pantić, »Sebastijan Slade-Dolči, dubrovački biograf XVIII. vek«, *SANU, Pos. izd. knj. CCLXXXVIII, Odelj. lit. i jezika, knj. 7*, Beograd 1957, str. 178—180.

³² Usp. R. Lauer, »Genese und Funktion des illyrischen Ideologems in den südslawischen Literaturen (16. bis Anfang des 19. Jahrhunderts«, u: K.—D. Grothusen (Hrsg.), *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*, Göttingen 1974, str. 116—143.

pobijajući tezu svog prijatelja Mateja Sovića,³³ s kojim je i u sačuvanoj korespondenciji još svestranije o tome i o nekim praktičkim pitanjima diskutirao,³⁴ zastupao tezu da suvremeni književni jezik ne smije biti neki mrtvi jezik (npr. starocrkvenoslavenski jezik ruske redakcije za koji su se zalagali M. Karaman i M. Sović) ni neki živi govor, pun stranih leksičkih elemenata, kakvi su, npr., onaj kojim su pisali I. Gundulić i brojni pjesnici i pjesnikinje iz Dubrovnika ili oni kojima su pisali »ilirski« pisci iz drugih dalmatinskih gradova. Po Fortisovu mišljenju, koje oprezno formulira u želji da mu njegovi dalmatinski prijatelji ne zamjere što se kao stranac miješa u stvari koje dobro ne razumije, najbolji predložak za književni jezik je »bosanski dijalekt, kojim govore Morlacci podalje od mora.«³⁵ Pod tim nazivom Fortis vjerojatno misli na ikavsku štokavštinu, koju je upotrebljavala njegova domaćica Stana Vukušić (*Anastasia Vukossich*) iz sela Drvenjaka u Svilaji, od koje je po mom mišljenju čuo prvu, usmenu verziju »Hasanaginice«.³⁶ Taj je govor, za Fortisove uši, harmoničniji, iako Sović i drugi poznavaoči slavenskog književnog jezika (čitaj: crkvenoslavenskog ruske redakcije) drže da je i on pun stranih riječi i fraza.

Što je Fortis tada (1774) znao o Ivanu Gunduliću i odakle je to znanje dobio, teško je reći, ali sva je prilika da »Osmana«, koji se tada mogao čitati samo u rukopisu, nije čitao.³⁷

³³ A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia, Venezia 1774, I*, str. 90—91.

³⁴ *Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, Ms II C 185*, br. 4 (Fortisovo pismo Soviću, Rab 10. 8. 1773) i 5 (Sovićev odgovor, Osor, 13. rujna 1773). Očekuje se rad P. Ivića o toj korespondenciji. V. zasada A. Cronia, »Nel centocinquantesimo anniversario della morte di Alberto Fortis«, *Memorie della Accademia patavina: Classe di scienze morali, lettere ed arti, Vol. LXVI (1953—54)*, Padova 1954, str. 1—26 pos. otiska, osobito str. 19—26.

³⁵ A. Fortis, *Viaggio, I*, str. 90—91: »La Città di Ragusi à prodotto molti Poeti elegantissimi, ed anche delle Poetesse di lingua Illirica, fra' quali è celebratissimo GIOVANNI GONDOLA; nè le altre Città litorali, e dell'Isole di Dalmazia ne furono sprovvedute: ma i troppo frequenti italianismi ne' dialetti loro introdottisi ànno alterato di molto l'antica semplicità della Lingua. I conoscitori di essa (col più dotto de' quali, ch'è l'Arcidiacono MATTEO SOVICH di Ossero, io ò avuto su di questo particolare lunghissime conferenze) trovano egualmente barbaro, e ripieno di voci, e frasi straniere il dialetto de' Morlacchi. Ad ogni modo, il Bosnese, che parlasi da' Morlacchi fra terra, è pegli orecchi miei più armonioso, che l'Illirico litorale; né questo possono aver per male i Dalmatini maritimi, da che gli orecchi miei sono ben lontani dal pretendere d'esser giudici competenti in si fatta materia«.

³⁶ Ž. Muljačić, »Od koga je A. Fortis mogao dobiti tekst Hasanaginice?«, *Radovi. Filozofski fakultet u Zadru, sv. 11*, Zadar 1973, str. 277—289.

³⁷ Možda je neki prijepis *Osmana* postojao u knjižnici učenog Borkelja Tripa Vračena (u Veneciji) ili u nekog Fortisova prijatelja iz Dalmacije.

Prvi put je Fortis došao u Dubrovnik, nakon dosta dugog boravka od oko pet tjedana u Splitu i okolici, sredinom prosinca 1779. godine.³⁸ Miho Sorkočević i drugi prijatelji očekivali su ga već u listopadu s veseljem.³⁹ Fortis i njegov pobliže neoznačeni suputnik⁴⁰ morali su se putem iskrcati u nekoj luci iz koje su na mazgama došli u Ston. Tu su ih lokalni knez i biskup lijepo primili. Prvi je priredio lov na kamenice u njihovu čast a drugi ih je počastio u svojoj kući i otpratio do broda, s kojim su stigli u Dubrovnik.⁴¹ Fortisovi dojmovi o Dubrovniku, u kome je ostao oko šest tjedana,⁴² bili su vrlo pozitivni i oni su dobro poznati iz dvaju pisama koja je odatle uputio 1. i 24. siječnja svom prijatelju Radošu Antunu Michieli Vitturiju, tada u Postirama.⁴³ Fortis se oduševio lijepim prijamom, blagostanjem, skladnošću i učenošću Dubrovčana i Dubrovkinja.⁴⁴ Iako je po iskazima drugih stranaca jasno da je tadašnji Dubrovnik bio u očitj dekadenciji, ono što je Fortis tamo vidio nadmašilo je sve što je prije toga sretao u zapuštenoj i neslobodnoj Dalmaciji. Snažna trgovačka mornarica (150 brodova u službi i 28 u izgradnji na gruškome brodogradilištu), velik broj đaka u javnim školama u gradu (oko 200) i studenata

³⁸ Ž. Muljačić, *Građa* 23, str. 72. i d.; v. i bilj. 39.

³⁹ M. Sorkočević javlja Bajamontiju 15. 12. 1779. da Fortis još nije stigao. Usp. I. Milčetić, »Dr. Julije Bajamonti i njegova djela«, *Rad JAZU* 192, Zagreb 1912, str. 245. Sorkočević je čuvao za Fortisa pisma iz Napulja i Carigrada, usp. *Arheol. muzej u Splitu*, cit. pismo (u *Arhivalije J. Bajamonti*, 49 h 1/2). Fortisova pisma iz Splita tiskao je anonimni priređivač u: »Lettre 35 dell'Abate Alb. Fortis al Conte Rados Antonio Michieli Vitturi«, *La Domenica*, IV, Zadar 1891. (br. 1—2, 4—8, 10, 12—28). Sedam pisama iz Splita nalaze se u br. 10 (Pismo XII, Split 8. studenoga 1779; XIII, 16. studenoga 1779); br. 12 (pismo XIV, 3. XII 1779); br. 13 (p. XV, 4. XII 1779); br. 6. (pismo VIII, bez datuma, vrlo vjerojatno od 6. XII 1779); br. 14 (pismo XVI, 12. XII 1779; pismo XVII. s. d.).

⁴⁰ *Ib.*, br. 16, pismo XVIII, Dubrovnik. U cijelom pismu Fortis govori u pluralu. Da se radi o jednom suputniku, vidi se iz ovog odlomka: »Domani partiremo per Trebigne in Turchia dove à voglia di andare il mio compagno...«.

⁴¹ *Ib.*, str. 127: »Il vento contrario ci à obbligati a fare una parte del viaggio per montagne asprissime a cavallo di muli. Così siamo arrivati a Stagno, dove il Conte ed il Vescovo ci ànno colmati di onestà. Il Conte ci à dato una pesca d'ostriche nell'ultimo recesso del golfo di Narenta: il Vescovo ci ha trattato in sua casa. Egli fini dall'(sic) accompagnarci alla barca...«.

⁴² Ta je broja aproksimativna, jer ne znamo točan dan dolaska.

⁴³ Usp. V. Bogišić, »Dva neizdana pisma Alberta Fortisa o Dubrovniku«, *Srdj*, IV, Dubrovnik 1905, br. 11—12, str. 3—32 pos. otiska. Zanimljivo je da Bogišić ne spominje da su ta pisma već bila izdana u seriji Fortisovih pisama u zadarskom tjedniku (br. 16. od 19. travnja, br. 17. od 26. travnja 1891) i, zasebno, u splitskom listiću »*La Difesa*«, III, 1886, br. 24. od 25. ožujka, str. 1—2. Protiv doslovnog shvaćanja jednog odlomka usp. Ž. Muljačić, »Alberto Fortis i Dubrovnik (U povodu nekih najnovijih krivih interpretacija)«, *Zadarska revija* VI, 1957, 2, str. 141—147.

⁴⁴ Koji su to bili, usp. Ž. Muljačić, *Građa* 23, str. 73. i d.

u Italiji, zemljoradnja mnogo naprednija nego u mletačkoj Dalmaciji, sve su to teme o kojima Fortis obavještava svog prijatelja ističući mudrost dubrovačkih zakona i običaja koji podsjećaju na spartansko državno uređenje.⁴⁵

Fortis je po svom običaju i prigodom boravka u Dubrovniku spojio ugodno s korisnim. Imao je dovoljno vremena da obiđe ne samo historijske nego i prirodoslovne znamenitosti,⁴⁶ vidio je i neke rukopise, među ostalim i ostavštinu svoga protivnika S. Slade Dolčija koji je 1777. bio umro,⁴⁷ a spjevao je i nekoliko pjesama u čast Dubrovnika i nekih gospođa. Od svih tih pjesmotvora najuspjelija je latinska pjesmica u distisima »*Albertus Fortius Rhacusâ discedens*«, koja je dosad objavljena, koliko znamo, pet puta; prevedena je na hrvatski i na talijanski.⁴⁸

U Dubrovniku je Fortis završio i raspravu »*Della coltura del castagno da introdursi nella Dalmazia marittima e mediterranea*«, koju je čitao na prvoj godišnjoj sjednici splitskog Gospodarskog društva, koja se održala jednog dana krajem siječnja 1780. Fortis je, naime, putovao za Napulj, vrlo zaobilazno, tj. preko Ankone, pa ga tako nalazimo 1. veljače u Zlarinu, a 2. veljače na otoku Sestrunju, odakle se javlja Mihu Sorkočeviću jednim zanimljivim francuskim pismom, koje je objavio R. Maixner.⁴⁹ Brod kojim se Fortis vozio stigao je na domak Ankone tek 5. veljače.⁵⁰ Dalje kopnene stanice do Napulja nisu poznate osim Ferma, odakle se javio nekom inače nepoznatom prijatelju Epifaniju Brunelliju u Rimini.⁵¹ Fortis inače nikome nije povjerio koji ga »poslovi« vuku u Napulj, ali iz cjelokupnih podataka koje znamo o njemu, možemo pretpostaviti da je Fortis u tom gradu tražio za sebe stalno zaposlenje, pošto mu je postalo jasno da će katedru za prirodne znanosti na Sveučilištu u Padovi, za koju se bio kandidirao, dobiti neki drugi natjecatelj. U toj situaciji slaba mu je bila utjeha što mu je književnik M. Cesarotti 28. travnja 1780. privatno saopćio da ga je obnovljena padovanska Akademija znanosti izabrala za svog *accademico pensionato*, tj. člana sa stalnim

⁴⁵ V. Bogišić, koji je pisma izdao u originalu i u prijevodu, svestrano ih je komentirao. *V. op. cit.*, passim.

⁴⁶ U te spada Trsteno, koje je vidio samo iz broda, usp. Ž. Muljačić, *Građa* 23, str. 92, i put do Trebinja, ako se ostvarila Fortisova želja.

⁴⁷ Usp. M. Pantić, *op. cit.*, str. 179—180.

⁴⁸ Usp. Ž. Muljačić, *Građa* 23, str. 73—74.

⁴⁹ R. Maixner, *op. cit.*, *Anali Hist. inst. JAZU u Dubrovniku, II*, str. 314—316.

⁵⁰ Usp. Ž. Muljačić, *Građa* 23, str. 75, 92.

⁵¹ *Biblioteca civica »Gambalunga«, Rimini, Lettere, ad vocem*; pismo je datirano 18. veljače 1780.

primanjima.⁵² U Napulju i okolici nalazimo ga na znanstvenim istraživanjima od ožujka do sredine lipnja, kad žurno putuje na jug da bi na licu mjesta proučavao tektonske poremećaje nastale nakon jakog potresa u Kalabriji. To je područje prešao što pješke što na konju na smjeru od sela Scalee do Reggia di Calabria uzduž krševite zapadne obale. Dojmove o tim krajevima prikazat će par godina kasnije u poznatim »*Lettere geografico-fisiche sopra la Calabria, e la Puglia*«, koje, i pored naslova, sadrže velik broj zanimljivih podataka o dubrovačkom kulturnom životu, pomiješanih s vijestima o fizičkoj geografiji brojnih lokaliteta u Dubrovačkoj Republici koje je upoznao do kraja 1783, kad je pisao tu knjigu, tj. nakon triju boravaka u dubrovačkom kraju.⁵³

Nakon obilaska Kalabrije prešao je na Siciliju, gdje je razgledao Etnu,⁵⁴ vjerojatno u društvu s uglednim kolegom iz Kata-

⁵² M. Cesarotti, kome se Fortis javio iz Napulja 27. ožujka i iz S. Clemente di Caserta 25. travnja (v. *Dell'epistolario di M. Cesarotti, tomo II*, Firenze MDCCCXI, str. 32—42), ujedno mu je dao do znanja da bi to imenovanje moglo biti »la caparra della cattedra«, usp. C. Ugoni, »A. Fortis«, in: *Della letteratura italiana nella seconda metà del secolo XVIII*, vol. III, Milano 1856, str. 14.

⁵³ Usp. Ž. Muljačić, op. cit., *Radovi 8*, Zadar 1970; D. Zangari, »Alberto Fortis e i suoi viaggi mineralogici in Calabria nel secolo XVIII«, *Historica. Rivista bimestrale di cultura*, VII, 1954, nr. 4—5, str. 140—150 nr. 6, str. 194—205; VIII, 1955, nr. 1, str. 11—23. Zangari ističe da je Fortis tada vršio u Kalabriji podzemna elektrometrijska ispitivanja kao štićenik ministra Actona i prof. G. R. Vaira. Da je zapisivao i stare natpise, vidi se iz pisma G. D. Polcastriju od 25. lipnja 1780, datiranog u selu Cirella (Calabria), do kojeg je putovao iz Napulja sedam dana. Usp. *Biblioteca del Seminario, Padova, Codice 749. Carteggio letterario del fu conte Gian Domenico Polcastri, Lettere del Fortis*, nr. 2. T. Motterle, »Il ventennio arzigianese di A. Fortis (1778—1798) e la comunità di Arzignano alla caduta della Repubblica di Venezia«, *Valle del Chiampo-Antologia 1975*, Arzignano 1975, str. 147, pronašao je u istom fondu još jedno pismo Polcastriju (Catania, 17. srpnja 1780).

⁵⁴ Usp. C. Amoretti, »Elogio letterario del sig. Alberto Fortis. Membro della Società Italiana delle Scienze, Prefetto della R. Biblioteca in Bologna, Membro e Segretario dell'Istituto Nazionale Italiano e di molte Accademie... (ricevuto li 20 Luglio 1808)«, *Memorie di Matematica e di fisica della Società Italiana delle Scienze, Tomo XIV. Parte I*, Verona MDCCCIX, str. XXVII ističe Fortisovu sklonost za terenski rad i eksperimentalna istraživanja (tipičnu za senziste i suprotnu deduktivnoj praksi racionalista koji su, kao Descartes, spekulativnim putem u tišini svog kabineta stvarali teorije o postanku Sunčeva sistema): »... penetrò, malgrado il caldo e l' penetrante vapor sulfureo, ne'suoi fianchi da recente eruzione squarciati, onde, dal confronto di ciò che vedeva, con altri fenomeni vulcanici distanti di tempo e di luogo, formar ragionevoli congetture sull'origin loro; e insegnò coll'esempio ai naturalisti a non far di que' sogni che chiamano teorie generali«. V. i G. Vedova, op. cit., str. 411; E. Sequi, »Alberto Fortis — književnik i prirodnjak«, *Međunarodni slavistički centar SR Srbije. Beograd-Tršić-Novi Sad 12—18. IX 1974, Naučni sastanak slavista »Vukovi dani«. Referati i saopštenja, 4, sv. 1, Beograd 1975, str. 9.*

nije G. Gioenijem, s kojim se kasnije (do 1796) često dopisivao.⁵⁵ Krajem kolovoza opet je u Napulju, odakle se javlja Gioeniju⁵⁶ i bivšem engleskom otpravniku poslova u Veneciji i svom nekadašnjem meceni Johnu Strangeu (30. 8. 1780),⁵⁷ koji je vjerojatno snosio dio troškova za Fortisov put, posebno za penjanje na Vezuv u kolovozu te godine.

O drugom Fortisovu boravku u Dubrovniku raspoložemo s dosta prvorazrednih izvora. Na žalost se pismo J. Bajamontiju iz Dubrovnika datirano 12. rujna, koje spominje Milčetić,⁵⁸ zagubilo pa za nj možemo reći samo da predstavlja *terminus post quem non*, tj. datum važan za relativnu kronologiju Fortisova boravka. Za vrijeme tog boravka Fortis je sa Jakobicom Basiljevićem-Bassegli i s njegovom ženom Katom rođ. Sorkočević-Sorgo razgovarao o školovanju njihova sina Toma (1756—1806) na nekom švicarskom sveučilištu. Fortis se obavezao da će putem svojih veza u prvom redu naći sveučilište koje mladom vlastelinu najbolje odgovara (a mislio je pritom i na dalekoročne ciljeve, tj. da se Tomo Basiljević odgoji u duhu prosvjetiteljstva i kao takav, po završetku studija, služi svojoj zemlji).⁵⁹ Možda nije znao da je Tomin ujak ugledni senator Miho Sorkočević-Sorgo preko svojih kanala tražio i dobio informacije iz Züricha od književnika i slikara Salomona Geßnera,⁶⁰ zvanog još i »njemački Vergil«.

Podatak da se kulturna elita Dubrovnika interesira kako za

⁵⁵ *Biblioteca Universitaria e Ventimiliana, Catania*, čuva 40 Fortisovih pisama tom prirodnjaku, specijalistu za probleme Etne. Kratak životopis Giuseppe Gioenija (Katanija, 1747, — Napulj, 1822) donosi Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle, Paris s. a, 8, 1264.

⁵⁶ *Ib.*, pismo 1 (Naples, 30 août 1780). Da je Fortis putovao iz Napulja preko Barlette u Dubrovnik, a ne iz Sicilije, kako misli T. Motterle, *op. cit.*, str. 129, ne znajući da se vratio u Napulj, vidi se iz tog pisma, iz pisma br. 2, *ib.* (Dubrovnik, 16. 10. 1780) i iz rada H. Hajdarhodžića »Prilog biografiji Alberta Fortisa«, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Radovi, LV, odj. društ. nauka, knj. 18*, Sarajevo 1975, str. 251—270.

⁵⁷ *The British Library, London, Add. Ms. 19.313, vol. V, fol. 159b—162*. Iako je samo potpis Fortisov, radi se o Fortisovu pismu, jer uspoređuje stanje na Vezuvu u srpnju 1771, kad ga je posjetio s lordom Herveyem, i stanje u 1780, nakon erupcije u 1778 i 1779.

⁵⁸ I. Milčetić, *op. cit.*, str. 235. Nisam ga našao, iako sam dvaput pomno proučio sva Fortisova pisma pohranjena u Arheološkom muzeju u Splitu. H. Hajdarhodžić, *op. cit.*, str. 252, d., proučio je korespondenciju napuljskog advokata F. S. Espertija i dubrovačkog konzula u Barletti Espertija, inače njegova brata ili rođaka. On dolazi do zaključka da »Fortisov dolazak u Dubrovnik treba praktično odrediti ili 10. ili 11. IX. 1780«.

⁵⁹ Usp. Ž. Muljačić, *Grada 23*, str. 76.

⁶⁰ Sačuvao se odgovor S. Geßnera (*Zentralbibliothek Zürich, Ms. V 519. 2d, Zürich, 10. 4. 1781*). Jedan odlomak tog pisma v. u: P. Leemann-van Elck, Salomon Geßner, *Dichter, Maler und Radierer 1730—1788, Zürich—Leipzig 1930*, str. 96—97.

djela tog književnika⁶¹ tako i za djela napuljskog prosvjetitelja Gaetana Filangierija (osobito za njegovu *Scienza della legislazione*, od koje su dotada bila izašla prva dva sveska),⁶² s kojima je Fortis upoznao svoje prijatelje i prijateljice, dokazuje kako su se u Dubrovniku budno pratile novosti na području beletristike i filozofije. Fortisova pisma iz Dubrovnika Filangieriju (1. Župa Dubrovačka, rujna;⁶³ 2. ib., 16. listopada 1780)⁶⁴ i književniku Aureliju de' Giorgi Bertoli, tada profesoru povijesti na Pomorskoj akademiji u Napulju (Župa, 20. rujna 1780),⁶⁵ pokazuju kako je Fortis, umoran od boravka u bučnom milijunskom Napulju, našao u Dubrovniku, u blagoj tišini dubrovačke rane jeseni, nove snage za zadatke koji su ga čekali u domovini, u Veneciji i Padovi, gdje je između ostaloga trebalo da po povratku održi nastupni govor u Akademiji.⁶⁶

Odlagati dugo svoj povratak nije mogao, pa ipak ga je zategao. Umjesto da krene natrag u smjeru Venecije početkom listopada uputio se tek 28. listopada. Nakon duge i zamorne plovidbe, svjedoci koje su i njegova sačuvana pisma iz Žuljane (28. X), Oliba (7. XI) i s otočica Unije (vjer. 29. XI), kamo je stigao pošto je u Osoru brod zbog nepovoljna vjetera čekao petnaest dana; stigao je u Veneciju⁶⁷ nakon četrdeset i tri dana puta, dakle oko

⁶¹ Usp. Ž. Muljačić, »Jedan članak A. Fortisa...«, *Prilozi*, XXXIV, 1968, str. 83—87.

⁶² Ž. Muljačić, »Dubrovački prosvjetitelji i Gaetano Filangieri«, *Dubrovnik*, VIII, 1965, 1, str. 36—40; Id., »Dva nepoznata pisma Alberta Fortisa«, *Prilozi*, XXXII, 1966, 3—4, str. 243—251.

⁶³ Usp. Torcellan, *op. cit.*, str. 372—373, odakle sam pretiskao veći dio u radu »Dva nepoznata pisma...«, str. 244. Hrv. prijevod v. u op. cit., *Dubrovnik*, VIII, str. 39—40.

⁶⁴ To sam pismo objavio prema izvornom rukopisu u op. cit., *Prilozi*, XXXII, str. 247—250. U istom članku rezimirao sam ostala tri Fortisova pisma velikom napuljskom piscu (3. S. Pier d'Arzignano, 29. prosinca 1780; 4. ib., 4. siječnja 1781; 5. Župa, 12 kolovoza 1783). Zadnje pismo i dio trećega tiskani su tu prema originalnim snimcima. Sva sadrže vijesti u vezi s Dubrovnikom.

⁶⁵ Usp. G. Torcellan, *op. cit.*, str. 373—375. Odlomke sam pretiskao u op. cit., *Prilozi* XXXII, str. 245. O tom posredniku između talijanske i njemačke književnosti, tanahnom liriku i putopiscu v. odličnu monografiju J. U. Fechnera, »Erfahrene und erfundene Landschaft, Aurelio de' Giorgi Bertolas Deutschlandbild und die Begründung der Rheinromantik«, *Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften*, Bd. 52, Opladen 1974.

⁶⁶ U cit. pismu javlja Bertoli: »Il mio soggiorno in queste care contrade non durerà molto. Io m'avvierò a' primi d'ottobre, dopo l'arrivo delle lettere di Napoli verso Venezia, d'onde a Padova, per passare colà accademicamente il verno, studiando e sporcando carta...«, v. op. cit., *Prilozi*, XXXII, str. 245.

⁶⁷ Usp. Ž. Muljačić, *Grada* 23, str. 77—78, 94—100.

11. prosinca 1780. Ubrzo nakon toga, 14. prosinca, održao je Fortis svoj dugo očekivani nastupni govor u padovanskoj Akademiji.⁶⁸

Kroz iduća dva mjeseca sredio je, između ostaloga, i svoje bilješke o dubrovačkim običajima, povijesti, književnosti itd. i pročitao ih Clementu Sibiliatu (1719—1794), profesoru rimske i grčke književnosti na Sveučilištu u Padovi.⁶⁹ U to doba, dakle, nije još bio dublje upoznao dubrovački teritorij s prirodoznanstvene strane, što ne znači da već nije bio u stanju i o tim temama nešto reći. Na Sibiliatov savjet da te bilješke čita u Akademiji odgovorio je Fortis da je, u govoru pred Akademijom, pred oko 15 dana najavio da to kani učiniti⁷⁰ a sad će, osokoljen Sibiliatovim riječima, to uraditi prije nego je mislio. Vjerojatno je Fortis kasnije odlučio da te svoje još nepotpune bilješke tiska u reviji svoje prijateljice Elisabette Caminér Turra u pristupačnoj formi, kao dio jednog pisma, kojim je urednicu revije, a preko nje i obrazovano čitateljstvo, informirao o svojim dojmovima iz Dubrovnika i o namjeri da za potrebe odgoja jednog mladog Dubrovčanina (Antuna Sorkočevića (1775—1841) napiše knjižicu, sastavljenu od istinitih događaja i izrijevka velikih ljudi, koja bi Antunu mogla služiti kao prva lektira. Najvredniji dio tog »pisma« čine zadnje stranice, na kojima Fortis daje, na žalost sasvim ukratko, svoj sud o suvremenim prilikama u Dubrovniku koji ima samo oko devet tisuća duša a po broju i značaju svojih živućih velikih ljudi (kao što su R. Bošković, B. Stojković-Stay, R. Kunić, B. Džamanjić-Zamagna, M. Sorkočević-Sorgo i dr.) daleko iza sebe ostavlja sve talijanske gradove manje od sebe ili jednake po broju stanovništva.⁷¹ Insistiranje na suvremenom Dubrovniku, s osobitim obzi-

⁶⁸ Padovanski učenjak Dr. Giuseppe Gennari vodio je dnevnik, zvan »*Notizie gionariere*« od 1739. do svoje smrti 1800. Čuva se u *Biblioteca del Seminario, Padova, God. 551, I—II*. Na str. 269. prvog dijela čitamo: Dec. 1780. Addi 14 detto si tenne la ordinaria sessione dell'Accademia nella quale in primo luogo l'Ab. Fortis tornato da' suoi viaggi si presentò la prima volta, leggendo un bell'ufficio, come noi usiamo di dire, al quale rispose l'Ab. Gardin Presidente con molta eleganza e decoro.

⁶⁹ Fortis piše Mihi Sorkočeviću: »... Approposito di Ragusa. Sibbilito al quale ò letto..., sere sono, le annotazioni mie su' vostri costumi, storia, letteratura ecc. vuole assolutamente ch'io le metta a pulito e le legga all'Accademia...«, usp. Ž. Muljačić, *Grada* 23, str. 102—103.

⁷⁰ *Ib.*: »... Io avea dato un cenno di volerlo fare *un di o l'altro* nella memoria letta quindici giorni fa. Ora mi farò coraggio, e la leggerò prima di quello m'era proposto«. S obzirom da Gennarijev dnevnik ne spominje ni sjednicu Akademije od 1. veljače 1781, ni neku kasniju sjednicu, na kojoj bi Fortis o Dubrovniku referirao; ne možemo znati je li se ta namjera ostvarila.

⁷¹ Fortis konstatira: »... Lo spirito di Letteratura, che fiorisce a Ragusa, à di che sorprendere qualunque riflessivo uomo. Non arrivano a novemila gli abitanti di quella picciola Capitale: li circondano Nazioni barbarissime, Turchi, Morlacchi, Montenegrini: sono lontani dalle Università, dalla facilità d'aver libri, ec. Ad onta di tutto questo non si trova in Italia veruna Città anche altrettanto popolata, che dia nell'età presente

rom na Dubrovčane stalno nastanjene u inozemstvu, pokazuje da Fortis tada još nije znao mnogo toga o dubrovačkoj prošlosti.

I vijesti o političkom stanju u Dubrovniku, koje je Fortis, nakon višemjesečnog boravka svoga gosta Toma Basiljevića u Padovi, poslao bernskom učenjaku J. S. Wyttenbachu, sasvim su svježe i ističu, u doba kad su se razne obavještajne službe trudile da otkriju, je li Dubrovnik još pod turskom zaštitom ili je prešao pod austrijsku, kako »narod« brani ustav i ne dopušta nijednoj stranoj sili da se upliće u dubrovačke unutrašnje međustranačke razmirice.⁷²

Prve tragove Fortisova zanimanja za dubrovačku prošlost i dubljeg zanimanja za dubrovačke prirodne znamenitosti možemo datirati u 1783.

Treći i zadnji Fortisov boravak u Dubrovniku trajao je najduže, tj. preko tri mjeseca. Stigao je u Grad početkom srpnja

tre uomini paragonabili al celebre Ab. Boscovich, a Monsignor Stay, al sorprendente traduttore d'Omero, l'Abate Kunich; a niuna ve n'è che per l'addietro abbia dato un sì gran numero d'uomini distinti delle Scienze, o nelle Lettere. La Poesia Illirica v'è stata sempre in fiore; nè le Muse Latine si sono espatriate collo Stay, col Kunich, col Zamagna, co' fratelli Boscovich. Io non vi farò ora un catalogo di Poeti e Poetesse Ragusse: ma d'uno vi dirò pur qualche cosa...«. U nastavku hvali Miha Sorkočevića koji piše dobre hrvatske, latinske i talijanske stihove te citira njegov epigram *Ad Lesbiam*. Usp. Ž. Muljačić, op. cit., *Prilozi XXXIV*, 1968, str. 88—89.

⁷² O dopisivanju između britanskih ambasadora u Veneciji i Torinu s tim u vezi usp. Ž. Muljačić, »Fortisova putovanja u Istru«, *Radovi Centra JAZU u Zadru*, sv. XXV, Zadar 1978. (u tisku). — Pred polazak na put iz S. Pietro d'Arzignano u Bern (početak rujna 1781) Fortis je javio J. S. Wyttenbachu: »A propos de Rhaguse, on y a eu dernièrement des troubles très dangereux. Le parti plus sain a cependant eu le dessus. Un Sénateur, qui en était la source pour empêcher le jugement d'un Procès qui le regardait et qui lui avait été intenté pour des soupçons de venalité dans la distribution de la justice, a été exilé pendant un an de la ville, exclus de Senat, et de toute magistrature qui porte distribution de justice. Les principaux turbulens eurent aussi des exils, et autres chatimens proportionnés. Ce qu'il y a de particulier dans les troubles irrequiescens de Rhaguse, qui ne manquent pas quelquefois d'être fort violens, c'est qu'on les finit sans qu'aucune Puissance voisine y entre pour rien, et que le peuple est toujours déterminé à soutenir la constitution contre le parti qui voudrait y porter atteinte. Cet accès de fièvre politique a produit d'excellens effets. Les moeurs de Rhaguse ne s'étaient pas relâchées mais elles n'avaient pas la roideur, pour ainsi dire, que le trait suivant annonce. Un patricien de la famille de Menze, vomit des injures atroces contre une honnête famille de citoiens de païs; cette famille en porta plainte au magistrat. On fit le procès au coupable, et sur les resultats on le condamna à quatre ans de pri (son?, na pismu se nalazi rupa, op. Ž. M.) et à trente ans de privation de tout emploi convenable à un Patricien. Ce malheureux préfera l'exil volontaire à l'exécution d'un acte (?) si fletrissant *vertit solum*. Voilà, mon cher ami, de fort bonnes raisons, si je ne me trompe, pour aimer Rhaguse, et les Rhagusiens«. *Bürgerbibliothek, Bern, Mss. Hist. Helv. XXIII*, 125, pismo 16.

1783., dolazeći iz Abruzza, gdje je u Montesilvanu (kod Pescara) krajem lipnja bio gost braće Delfico.⁷³ Datum 12. srpnja ima se shvatiti kao *terminus post quem non*.⁷⁴ Otišao je iz Dubrovnika brodom za Barlettu 14. listopada i. g.

Za vrijeme tog boravka Fortis je obišao velik dio Župe gdje je kao gost obitelji Basiljević gotovo cijelo vrijeme stanovao, bio je i na Pelješcu (u brdovitom kraju oko Vručice, gdje je na imanju Basiljevića našao slojeve željezne rude, i u kraju oko Trpnja), a vrlo vjerojatno i u Trstenu i Orašcu, ako ta mjesta već prije nije bio posjetio. Kako je u siječnju 1780. Fortisov brod na putu na sjeverozapad ticao Mljet i Lastovo,⁷⁵ to je Fortis imao prilike da makar i na brzinu vidi najveći dio zapadne polovine Dubrovačke Republike. Od istočne je polovine, barem s mora (ako se nije kretao kopnom), vidio konavosku obalu u jesen 1780. god. kad je nakratko posjetio nepoznata mjesta u Boki Kotorskoj.⁷⁶

Iz razgovora s Mihom Sorkočevićem, koji je imao neke rukopise Stjepana Gradića u vezi s dubrovačkom srednjovjekovnom poviješću, Fortis je stekao dojam da Dubrovčani imaju mnogo više dokumenata nego ijedna druga grana slavenskog roda o povijesti svojih predaka.⁷⁷ Ekskurs u prošlost predstavlja i Fortisova recenzija prve knjige, tiskane u Dubrovniku: kao prosvjetitelj, Fortis nije mogao shvatiti čemu služe soneti dvaju dubrovačkih petrarkista 16. stoljeća Saba Bobaljevića i Miše Monaldića.⁷⁸

U toku 1784. Fortis je u Italiji tiskao dvije knjige koje je posvetio Dubrovčanima. O prvoj, koja će kasnije izaći u drugom njemačkom dopunjenom izdanju u Wielandovu časopisu »Der

⁷³ Usp. *Bibl. Univ. e Ventim., Catania, Lettere di Fortis a G. Gioeni, nr. 14*, Montesilvano d'Abruzzo, addi 26 giugno 1783.: »Mi lusingo ancora di trovar nuove del fatto vostro a Ragusa, dove mi porto a momenti, abbandonando questa casa di campagna de' miei eccellenti amici i Signori Dalfico ch'io son venuto per la seconda volta a visitare dopo la mia partenza dal Regno (tj. nakon odlaska iz Barlette za Dubrovnik u rujnu 1780, op. ž. M.) ... Io rimarrò a Ragusa per quasi tutto agosto; poi ripasserò in apruzzo (sic), d'onde col mio calessino volando mi rimettero a villeggiare nello Stato Veneto«. S istom brzom kočijom spustio se sa sjevera u Abruzzo. 11. lipnja bio je u Imoli, odakle će preko Forlija i Cesene dalje. Usp. *Biblioteca »A. Saffi«, Forli, Raccolta Piancastelli. N. 60/398—408: Bertola, Aurelio, 11 lettere da Fortis, Alberto*, pismo br. 3 (Imola, 11. 6. 1783).

⁷⁴ Fortis je vjerojatno putovao preko Pescara, pa tako H. Hajdarhodžić, *op. cit.*, nije našao za ovaj put o njemu podataka u »Carte Esperti«, Archivio di Stato, Bari.

⁷⁵ Usp. R. Maixner, »O Fortisu kao francuskom piscu«, *Anali II*, str. 314—316.

⁷⁶ Usp. ž. Muljačić, *op. cit.*, *Boka*, 8, Herceg-Novu 1976, str. 287—290.

⁷⁷ Usp. ž. Muljačić, *op. cit.*, *Radovi*, 8, str. 192.

⁷⁸ *Id.*, *Građa* 23, str. 84.

Teutsche Merkur« u Weimaru (1786—1787) u pet nastavaka, a zatim kao knjiga (Weimar, 1788), već je dovoljno rečeno.⁷⁹ Druga je sasvim beletrističkog sadržaja i nema veze s našom temom.⁸⁰

Ponovno jačanje interesa za Dubrovnik koincidira s Fortisovim prekidom s napuljskim dvorom. Početkom 1791. Fortis se vraća u svoju užu domovinu, pomišlja na novo putovanje u Dubrovnik (do koga nikada ne dolazi) i u međuvremenu saznaje od Miha Sorkočevića osobno,⁸¹ ili preko njegovih knjiga,⁸² i od Julija Bajamontija, koji je posjetio Dubrovnik ponovno u rujnu ili u listopadu 1790. godine⁸³ mnogo novih podataka o dubrovačkoj prošlosti i suvremenoj svakidašnjici.

Rječiti dokaz o Fortisovu obnovljenom zanimanju za Dubrovnik jest recenzija koju je, bez potpisa, objavio u njemačkoj reviji *Annalen der Geographie und Statistik*, II. sv., br. VII, Braunschweig 1790 (tiskana je stvarno 1791).⁸⁴ Tiče se Sorkočevićeva ko-

⁷⁹ G. Vedova, *op. cit.*, str. 418—419, tvrdi da su ta pisma izašla u nastavcima i u *Giornale Enciclopedico*, Vicenza, ali ne daje točne bibliografske podatke. V. i Z. Muljačić, »Su alcuni scritti sconosciuti di A. Fortis pubblicati a Brunswick (1790—1792)«, *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, vol. CLIV, Fasc. 486, Torino 1977, str. 261—262.

⁸⁰ Usp. Ž. Muljačić, *Grada* 23, str. 86, 134. Posvetio ju je Jeli Sorkočević-Sorgo, majci svojih prijatelja Miha i Lukše.

⁸¹ M. Sorkočević boravi u Italiji ponovno 1786—1788. i 1791, doduše rijetko u blizini mjesta u kojima je tada boravio Fortis.

⁸² G. Gennari, *Notizie giornaliera*, I, 937—938: »Dic. 1790. 9 detto. In fine l'Ab. Cesarotti lesse una lettera del conte Michele Sorgo di Raugia, corrispondente dell'Accademia, colla quale le mandò in dono un libro contenente alcuni pezzi di storia di Ragusi di varj autori, ch'egli corredò di dotte annotazioni«. To je bio »*Commentariolus*«; *ib.*, II, str. 1432—1433 (7. travnja 1796): »Il conte Michele Sorgo di Ragusi mandò all'Accademia l'elogio dell'Ab. Raimondo Cunich di Ragusi. Il suddetto Conte è corrispondente dell'Accademia«.

⁸³ U »*Genio Letterario d'Europa*«, Venezia 1793—1794, tj. u zadnjoj reviji, koju je Fortis uređivao u svojoj domovini, nalazi se, u br. 14 (kolovoz, 1794), str. 98—100, recenzija poznate knjige Đure Ferića (*Fabulae ab illyricis adagiis desumptae*, Rhacusae 1794) iz pera J. Bajamontija, koji je bio glavni izvjestilac revije iz naših krajeva. B. hvali dubrovačke latiniste: »Rhagusa anche negli andati tempi produsse de' valorosi e saporiti veggiatori latini, le cui opere o sono inedite o pochissimo note. Oggidi pure chi vanta scelte conoscenze personali a quella parte, ben sa quali incantevoli produzioni in questo genere escono dalle felici penne di alcuni fra que' dotti repubblicani...«. *Arheol. muzej u Splitu*, ms. 49 h 1/2, čuva mnoga pisma, u kojima Fortis moli Bajamontija da mu javi što ima novoga u Dubrovniku, jer su ga tamo zaboravili. Usp. pisma od 13. kolovoza i 14. listopada 1794, 16. svibnja -1795. U pismu od 8. lipnja 1795. kaže da je konačno primio pisma od M. Sorkočevića. Iako su dva razloga koja su ga priječila da putuje u Dubrovnik uklonjena (ljubomorni Luko Đurđević Bunić je umro 1794; Fortis je nakon majčine smrti krajem 1790. postao financijski neovisan), treći se faktor (tj. Marija Đurđević Bunić, sad udovica) izmijenio, i zato neće putovati u Dubrovnik ni sada.

⁸⁴ Usp. Ž. Muljačić, *op. cit.*, *GSLI*, vol. CLIV, Fasc. 486, str. 261—266. Dosad neizdani tekst donosimo u »Dodatku«. Iako nije potpisan, autor mu može biti samo Fortis.

mentiranog izdanja poznatog djela Luja Crijevića Tuberoni (iza koga su tiskani još neki kasniji tekstovi u vezi s Dubrovnikom).⁸⁵ Tu je knjigu, a i 1795. tiskani nekrolog R. Kunića, Sorkočević poslao na dar padovanskoj Akademiji, čiji je bio dopisni član.⁸⁶ Za vrijeme zajedničkog putovanja u Pariz i boravka u Parizu mogli su Fortis i Miho Sorkočević izmijeniti misli o povijesti Dubrovnika, sve dok u noći 23. studenoga 1796. nije Miho umro od kapi.⁸⁷

Zadnju fazu Fortisovih priprema za poglavlje o Dubrovniku već smo ukratko prikazali. U nj bi sigurno ušli i svi, ili skoro svi podaci iz citirane recenzije, koju donosimo u »Dodatku« u cijelosti.

Da je Fortis kritički gledao na poteze francuske diplomacije i na samovoljne istupe nekih generala, postalo je jasno odmah poslije mira u Campoformiju, kad je skoro cijeli teritorij Mletačke Republike predan Austriji. Upravo se ta za Fortisa nepametna gesta osvetila Francuzima i njihovim talijanskim saveznicima nepune dvije godine kasnije, kad su francuske vojske morale prepustiti vojskama antifrancuske koalicije jednu za drugom sve novoosnovane republike-estre u Italiji. U jednom pismu naturaliziranom Švicarcu Johannu Gottfriedu Ebelu koji je, kao i Fortis, tada boravio u Parizu, ističe Fortis 8. mesidora VII. god. Francuske Republike (tj. 26. lipnja 1799) ne samo privrednu nego i stratešku važnost Dalmacije, koju je austrijski car dobio jednim potezom pera. Tko ima pod svojom vlasti istarske i dalmatinske otoke, može prebaciti u jednu noć na talijansku obalu pedeset tisuća vojnika. Da Dalmacija nije predana Austriji, francuska vojska bi mogla preko nje zauzeti Bosnu, čiji stanovnici mrze svoje gospodare, i mobilizirati za dalje ciljeve znatne privredne i ljudske kapacitete.⁸⁸

⁸⁵ Fortis se osvrće poglavito na geografski rad N. I. Bunića, ali po običaju ne zaboravlja pohvaliti svoje dubrovačke prijatelje i J. Bajamontija. Od posljednjeg je u istom njemačkom časopisu recenzirao u sv. II, 1791, nr. 12, str. 521—525, poznatu knjižicu o Hvaru (*Lettera del Signor Dottore Giulio Bajamonti sopra alcune particolarità dell'Isola di Lesina*, s. 1. (Napoli 1791).

⁸⁶ V. bilj. 82. *Biblioteca Universitaria di Bologna* ima, među nekoć Fortisovim knjigama, tu Sorkočevićevu knjigu s Fortisovom bilješkom: »Donné par l'auteur (le Comte Sorgo) à Paris en 1796«.

⁸⁷ Usp. Ž. Muljačić, *Grada* 23, str. 89—90, 120—122; Id., »Zašto je M. Sorkočević putovao 1796. god. u Pariz?«, *Anali*, 15—16, Dubrovnik 1978 (u tisku). Usp. i J. Andrassy, »Priznanje novih država i vlada u praksi dubrovačke diplomacije«, *Rad JAZU* 359, Zagreb 1971, str. 101, 121.

⁸⁸ Fortis je početkom 1799. preko Antuna Sorkočevića sugerirao Dubrovačkoj Republici da se na neki način približi Francuskoj, usp. Ž. Muljačić, *Grada* 23, str. 90, 122. O istome je pisao i Tomu Basiljeviću, s kojim je iz privatnih razloga inače bio prekinuo svaku vezu, usp. Ž. Muljačić, »Tomo Basiljević-Baselji, predstavnik prosvjedenja u Dubrovniku«, *Pos. izd. knj. CCXCIX, Od. lit. i jez., knj. 8, SAN, Beograd 1958*, str. 47, bilj. 36. U pismu Ebelu (o kome v. *Allgemeine deutsche Biographie*, V, Berlin

Netom spomenuti dokument nema izravne veze s pripremanim drugim dopunjenim izdanjem »*Voyage en Dalmatie*«, ali pokazuje u kakvom bi duhu on bio napisan. Ostaje nam samo da zaželimo da se sretnim slučajem negdje otkrije autogram ili vjerodostojni prijepis toga rukopisa, posebno pak rukopisa poglavlja o Dubrovniku, koji bi nadomjestio ovaj naš silom prilika nepotpuni pokušaj njihove rekonstrukcije. Jer i pored izlaska (1802—1803) poznate Appendinijeve monografije⁸⁹ to bi poglavlje imalo svoj *raison d'être*.

1968², str. 518—1519) koje se čuva u *Zentralbibliothek, Zürich, Ms. Z II 518, nr. 2*, Fortis se zalaže za obranu Napulja — ne znajući da je Partenopejska Republika pri kraju — i optimistički misli da će Francuska, ako se pokaže dovoljno susretljiva prema svojim saveznicima (što će uspjeti ako ukloni generale pljačkaše, tretira saveznike ravnopravno i naoruža suvremenim oružjem napuljske patriote) uspjeti prijeći u kontraofenzivu (Napoleon je još u Egiptu, op. Ž. M.) i otjerati »bivšeg« napuljskog kralja i sa Sicilije. Osim toga: »... on pourra cultiver des projets calculés, et raisonnables sur la Dalmatie qu'on a si impolitiquement livrée à l'Autriche. Ne vous effraiez point, mon digne Ami. Ceux qui ont signé la cession de cette importante province ne la connaissaient pas sous aucun rapport; et moi, j'ose me flatter de la connaître sous tous. Bois de construction, nombre des voiles marchandes, un peuple guerrier; vingtquatremille matelots, quatre à six débouchés des riches productions de la Hongrie; huit à dix ports capables de contenir les plus grandes flottes; la facilité d'occuper la Bosnie, país riche, absolument ouvert, peuplé de malheureux morlaques, qui détestent leurs maîtres; les moiens de fonder une marine guerrière et commercante; la destinée de l'Italie, où le possesseur de la cote et des Iles Istriennes et Dalmatiennes peut porter 50 mille hommes dans une nuit... voilà ce que le Traité de Campoformio a donné à l'Empereur d'un coup de plume! Après cette première faute, il serait impardonnable de ne point songer aux moiens de le troubler dans une possession si importante; et ces moiens ne nous manqueront pas, aussitôt que nous serons sûrs des Napolitains. Je ne veux pas abuser de votre patience en vous les détaillant: ma lettre n'est déjà que trop longue: mais vous pouvez compter qu'il (sic) sont basés sur la connaissance des localités, des intérêts, des moeurs, et des liaisons de ces peuples. — Salut et fraternité«. Napomenimo usput da Fortis nije znao da Ebel, osobni prijatelj E. J. Sieyèsa, člana Direktorija, koji će par mjeseci kasnije, 18. brimera VIII. god. (tj. 9. studenoga 1799) pomoći N. Bonaparti da izvrši državni udar, boravi u Parizu sa ciljem da sazna što se sprema njegovoj adoptivnoj domovini Švicarskoj, čiju je vladu taj njemački liječnik i prirodoslovac bezuspješno opominjao da sredi odnose s Francuskom dok je još to bilo moguće.

⁸⁹ F. M. Appendini, *Notizie storico-critiche sull'antichità, storia, letteratura dei Ragusei, I—II*, Dubrovnik 1802—1803. Fortis je umro 21. listopada 1803. u Bologni i vrlo je vjerojatno da nije uspio pročitati Appendinijevo djelo koje bi mu, osobito njegov drugi dio, bilo mnogo pomoglo za obradu tematike o kojoj je najmanje znao, tj. dubrovačke starije književnosti. A. Pitassio, »Appendini, Francesco Maria«, *Dizionario biografico degli italiani, III*, Roma, 1961, str. 614—616, kritizira Appendinijevo shvaćanje, po kome su skoro svi evropski jezici nastali iz »ilirskoga« a taj se očuvao vrlo »čist« među Slavenima i, osobito, među Dalmatincima. Kako se vidi, Appendini, koji je znao bolje naš jezik od Fortisa zbog duga boravka u Dubrovniku i kasnije u Zadru (od 1792—1837), nije u osnovnim pitanjima slavistike bio odmakao mnogo dalje od Fortisa, ali je, bio mnogo upućeniji u dubrovačku kulturnu prošlost.

D O D A T A K

Annalen der Geographie und Statistik, I., Braunschweig 1790, Nr. VII, pp. 67—69 (1791)

Commentariolus Ludovici Cervarii Tuberonis de origine et incremento urbis Rhacusanae eiusdemque ditionis descriptio, autore Nicol. Ioann. de Bona, et Stephani Guadi (sic) antiquitatum Rhacusanarum brevis diatriba; his accedit de illustribus familiis, quae Rhacusae extant, ad amplissimum Senatam Elogia Didacii (sic) Pyrrhi, cum notis et supplementis. Rhacusii 1790. 4to

Ragusa ist die einzige Stadt Dalmatiens, in welcher sich, seit dem Wiederaufleben der Wissenschaften, die Geistescultur besonders unter dem Adel aufrecht erhalten hat. Sie allein hat, auf der langen Küste von Constantinopel bis Trieste, eine Buchdruckerey, welche sich lediglich damit beschäftigt, alles das bekannt zu machen, was die Geschichte, die Gesetze und die Literatur des Landes angeht. Ragusa hat in unsern Tagen drey berühmte Männer hervorgebracht, nemlich (sic) den großen Boscovich, den Prälaten St a y, der zwey Gedichte über die Philosophie des Cartesius und Newtons geschrieben hat, die des Lucrez nicht unwürdig sind; und den Abt K u n i c h, bekannt durch seine treffliche Uebersetzung der Iliade. Die vor uns liegende Sammlung des Hrn. B o n a ist sehr interessant für die Geographie und Statistik. Der Theil von Dalmatien, welchen die Republik Ragusa einnimmt, ist noch weniger bekannt als der venetianische Antheil, obgleich der erstere viel mehr Cultur hat und von einem Volke bewohnt wird, dessen Policey so gut als in einer patriarchalischen Familie eingerichtet ist, und das sich überhaupt glücklich fühlt. Es ist dies desto merkwürdiger, da die Regierung hier noch strenger aristokratisch ist, als in Venedig. Der Staat von Ragusa erstreckt sich gegen 130 italienische Meilen in die Länge und ist dabey 10 Meilen breit. Die Gebirge sind darinn schroff und steinig, allein es giebt auch dagegen sehr angenehme und trefflich angebaute Thäler. Ragusa besitzt viele Inseln, wovon die vornehmsten die ehemaligen *Elaphises* (sic), heut zu Tage die Inseln *Colloceo* (sic), *Lopud*, *Scipan* sind; die erste hat nur 7 Meilen im Umfange, die zweite gegen 10 Meilen; ist sehr gut bevölkert; die dritte, welche 18 Meilen Circonferenz hat, ist besonders sehr gut mit Wein bebauet.

Man behauptet, daß dies das *Tauris* sey, wo *Octavius* umzukommen glaubte, da er in dem bürgerlichen Kriege von dem *Vatinius* geschlagen war. Die Insel *Meleda*, welche westlicher liegt, hat 30 Meilen im Umfange, ist aber nicht hinreichend bevölkert; sie ist mit Strauchwerk überwachsen und mit Tannenwäldern bedeckt. Es befindet sich ein Salzsee mit einer kleinen Insel darauf, worauf die Benedictiner ein schönes Kloster, als sie noch die Einsamkeit liebten, erbaut hatten; es ist ein sehr reizender Fleck. Allein jetzt lassen die Mönche hier nur einen Layenbruder und einen Weltpriester, um den Bauern, die ihre Ländereien bauen, die Messe zu sagen. *Lagosta* ist die letzte und entfernteste von den Ragusischen *Elaphisen*. Sie hat bey einem steinigten Boden 20 Meilen im Umfange, und bringt Oel, Wein, Mandeln und Feigen hervor. Die Einwohner ziehen weit größern Nutzen aus der Fischerey als aus dem Landbau, da sie so wenig brauchbares Land haben.

Die Küste sowohl, als die Inseln des Gebiets von Ragusa, haben viele treffliche Häfen. Auch hat dieser kleine Staat mehr Kauffarthey-Schiffe, als das ganze venetianische Dalmatien. Die Population des ganzen Staats übersteigt nicht 50.000. Diese Sammlung der Schriften über Ragusa, wovon der größte Theil noch nie gedruckt war, hat durch einen der schätzbarsten und geschicktesten Männern der Republik, den Grafen *Michael Sorgo*, Rathsherrn von Ragusa, sehr lehrreiche Noten erhalten. Er hat zugleich drei Männer kennen gelehrt (sic), die wegen ihrer Vorzüge und Kenntnisse weit mehr bekannt seyn verdienen, als sie es bis jetzt auswärts sind, nemlich die Herren *Iunius von Resti*, Senator, den Abt *Georg Ferrich* und den Doctor *Iulius Bajamonti*, Professor der practischen Medicin zu *Lesina*, einer venetianischen Insel von Dalmatien.

(Primljeno na 8. sjednici Razreda za društvene znanosti JAZU od 6. prosinca 1978.)

Žarko Muljačić

HOW A. FORTIS WAS PREPARING A NEW CHAPTER ON
DUBROVNIK FOR THE SECOND FRENCH EDITION OF
HIS »VOYAGE IN DALMATIA«

Summary

The author wants to reconstruct the chapter on Dubrovnik, which Alberto Fortis was preparing in the last years of his life for the second edition of his »Voyage in Dalmatia«. As the autograph of that edition of »Voyage en Dalmatie« was lost, the author analysed the sources that can tell us something about that chapter. They are :

- a) Fortis' correspondence
- b) Fortis' inheritance in Bologna, in the first place the books of his own library with marginalia written with his own hand
- c) Some of Fortis' printed works dealing directly or indirectly with Dubrovnik and her past, geography, etc.

The author analysed particularly Fortis' political attitude at the time when he was preparing that chapter. As a good connoisseur of contemporary Dubrovnik in which he stayed three times (1779/1780, 1780, 1783), all in all for six months, then knowing many learned Dubrovnik men who either permanently or temporarily lived abroad and some educated Dubrovnik women, as a man of France Fortis could say about Dubrovnik less than he wanted. On the other side, concerning his incomplete knowledge of Dubrovnik literary and cultural history, Fortis could not say all that should have been said.

It is a great pity that the prepared chapter was not preserved. In the meantime, regardless of that, Fortis' printed statements on Dubrovnik show, although incompletely, that Fortis thought highly of the independent Republic and her inhabitants and that he made efforts that the fame of Dubrovnik be heard of not only in Italy, but somewhere, else too, in the countries where French and German were spoken.